

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri,
tarixçi

Türk dili və ədəbiyyatının ilk gözəl və dəyərli əsərləri göytürklər dövründə yazılan və tikilən yazılı daşlardır.

Bu yazılı daş və ya kitabələr Orxon çayı yaxınlığında tapıldıqları üçün onlara Orxon kitabə və ya abidələri deyilməkdədir. Lakin bu yazılardan 300 il əvvəl, miladi V əsrə aid Yenisey yazıları bu gün ilk türk yazılı əsərləri kimi qəbul edilməkdədir.

Yenisey yazıları

Bu yazılar məzar daşları üzərində qazılmışdır və miladi V əsrə aid olduğu ehtimal edilir.

Yenisey yazıları o əsrlərdə Yenisey çayı civarında yaşayan qırğız və oğuz türklərinə aiddir. Bu bölgədə əlli bir mətn tapılmışdır.

Yenisey yazılı daşları iki qismə ayrılır:

1.-Talas çayı ətrafındakı

Bu yazı 13 yaşında ölən Öz Yegin Alp Turan adında altı oğuz elinin xanzadə və ya bəyzadəsinin məzar daşına qazılmışdır.

Orxon yazıları

Orxon yazıları Göytürk xaqan, şahzadə, vəzir və böyüklərinin məzar daşlarına qazılmış və VII-VIII əsrə aiddir. Bu tikilmiş yazılı daşlara göytürklər benkutaş (əbədi daş) deyirdilər və Orxon çayı yaxınlığında olduqları üçün onlara Orxon yazıları və ya Orxon abidələri deyilməkdədir. Orxon abidələrinin ən mühümləri üç böyük kitabədir. Bu kitabələrdə çinlilərə qarşı istiqlal savaşı etmək və türk bir-

Orxon - Yenisey yazıları - Göytürklərin tarixdə silinməz izi

liyini yenidən qorumaq üçün içəridə və xaricdə savaşıyan göytürklərin dörd xaqanına vəzirlik edən Bilge Tonyukuk Boyla Bağa Tarxana aid olub, özü tərəfindən 720-ci ildə, ölümündən altı il qabaq

tərəfindən tapılmış və 1893-cü ildə Danimarka alimi Tomsen tərəfindən oxunmuşdur.

Bu yazılı daşlardan başqa şaman dini haqqında yüz səhifəlik kitab və bir neçə sə-

Bugünkü türkcəmizlə:

1.-Tanrı kimi göydə olmuş Bilge xaqan zamanında taxta oturdum. Sözümlə sonuncu eşit, qardaş oğlu, oğlum, bütün qohumum, millətim, güneydəki şadlar, bəylər, quzeydəki tarxanlar, buyruq bəyləri, otuz tatar g

2.-Doqquz oğuz beyləri, millət! Bu sözümlə yaxşı eşit, dürüst qulaq as. Şərqdə gündoğana, güneydə günortasına, qərbdə günbatana, quzeydə gecə ortasına qəder, onun içindəki millət hamısı mənə tabədir. Bu qəder millət.

3.-Hamısını nizama saldım, o indi pis deyildir. Türk xaqanı Ötükəndə taxtında otursa, eldə sıxıntı və qəm yoxdur.

Sonra belə deyir: Şərqdə şən türk ovasına qəder qoşun çəkdim. Az qaldım dənizə yetişim. Güneydə doqquz dəfə qoşun çəkdim, az qaldı Tibetə yetişim. Qərbdə İnci çayını (Seyhun) keçdim. Dəmir qapıya qəder qoşun çəkdim, bu yerlərdən yeritdim. Ötükən ətrafından daha yaxşısı yoxmuş. El (millət) tutan yer Ötükən ətrafı idi. Bu yerde oturub Çin milləti ilə saziş elədim. Qızıllı, gümüşü, ipəkliyi sıxıntısız elə verir. Çin millətinin sözü şirin, ipək qumaşı kimi yumşaq idi. Şirin sözlə, yumşaq ipək qumaşla uzaq milləti tovlayıb, eləcə yaxınlaş-

dırılmış. Yaxınlaşdırıb qondudan sonra, pis işləri o zaman düşüner, fikir edərmiş.

Bu başlanğıcdan sonra Bilge xaqan türk millətinə xitab edərək, deyir ki, Ötükən ormanlarından uzaqlaşmasan və uzaq yerlərə getməsən sənə zaval yoxdur, ey türk, mənim sözümlə eşit, sən xaqanın sözünü eşitmədin və hər yere getdin, orada zəlif və pərişan oldun.

Sonra və əcdadı Bumin xaqan və İstəmi xaqandan bəhs edir və onların savaşılarından, qəhrəmanlıqlarından və türk millətinə etdikləri xidmətlərindən danışır. Sonra atası İltəriş xaqandan söhbət edir ki, anası İl Bilge xatun ilə birlikdə türk elini birləşdirdi və Çin, baz, doqquz oğuz, qırğız, koriqan və xitay kimi düşmənləri ilə iyirmi dəfə savaşıdı, xalqı əsarətdən qurtardı və bizim qanun və dəbimizi bərqərar etdi. Tanrı bizə lütf etdi. Atam xaqan millət və öl-kəni qurtardı.

Türk oğuz bəyləri. Millət. Eşidin

Üstdə yer tökülməyib, altıda yer dəlinməse, türk milləti elini, törəni (qanun) kim poza biləcəkdə.

Bilge xaqan məzar daş yazısında öz ailəsindən danışdıqdan sonra əvvəlki xaqanların səhvlərinə işarə edir və Çin siyasətini ifşa edərək deyir ki, çinlilər hiyləgərdir. Bizim xalqımızı bir-birindən ayıraraq özlərinə tabe etdilər. Kişilərimizdən nöqə, qızlarımızdan kənz tutdular. Türk bəyləri türk adını buraxıb, Çin xaqanına tabe oldular. Tanrı türk millətinin aradan getməsinə istəmədiyi üçün, atam İltəriş və anam İl Bilge xatunu başından tutub yuxarı qaldırılmış. Atam və anam xalqı yığıb, millətin düşmənləri ilə savaşıdılar və türk millətinin istiqlalını aldılar.

Sonra öz işləri və savaşılarından bəhs edir və ikinci dəfə Göytürk dövlətinin təşkilindən bəhs edərkən atası İltəriş və müşaviri və vəzir Bilge Tonyukuk Boyla Bağa Tarxanın xidmətlərindən danışır.

Yenisey və Orxon yazıları Türk dili və ədəbiyyatının İslamdan öncə yazılan abidələrində. O dövrün dövlətçilik ənənələri, yaşam tərzində bərdə qaynaqlardır.

yazılı daşlar.

2.-Suçi çayı ətrafındakı yazılı daşlar.

Bu yazıların hərfləri 159-dur və daha çox təsviri (şəkil) xarakter daşıyır. Mətnlər Orxon yazıları qədər inkişaf etmiş olmayıb və çox da oxunaqlı deyildir.

Barlıq (varlıq) çayı kənarında tapılan və oğuz xanına aid olan və Varlıq yazılı daş adlanan bir yazılı daşda belə yazılmışdır:

1.-Ər ərđemi atım tapdım ərđemi.

2.-Öz Yegin Alp Turan altı oğuz budunda üç yigirmi (yaşımka) ayrıldım.

3.-Bəg ərkimə sizimə adırıldım.

Bugünkü türkcəmizlə:

1.-Ər ərđemi adımı tapdım ərđemi (cəsur igid).

2.-Öz Yegin Alp Turan altı oğuz elindən 13 yaşında ayrıldım.

3.-Böyük iqtidarımdan, sizdən ayrıldım.

yazdırılmışdır. Kitabdakı xatirələrin yazıçısı da özüdür.

Digər iki kitabə birincidən daha gözəl bir dil ilə və daha zəngin bilgi ilə Yulluk Tekin tərəfindən yazılmış və Gül Tekin və Bilge xaqanın məzarlarına aiddir.

Gül Tekin abidəsi 732-ci ildə, Bilge xaqanın isə 735-ci ildə, yəni sahiblərinin ölümündən bir il sonra tikilmişdir.

Orxon daşları eski türkcə və Göytürk əlifbası ilə yazılmışdır. Daşların bir tərəfində Çin və türk dillərində Çin dostluğundan bəhs edilmişdir.

Bu daşlardan başqa Öngin yazılı daşı Öngin çayı kənarında 692-ci ildə xaqan Kapkan tərəfindən böyük qardaşı Kutluk xaqanın məzarına tikilmişdir. Başqa qaynaqlara görə Öngin abidəsi tarxan İşbaraya aid olub, 720-ci ildə tikilmişdir.

Orxon yazıları XIX əsrin sonlarında rus alimi Yarintsov

nədə Tomsen tərəfindən nəşr edilmişlər (1914-1918).

Bu gün Göytürk hərfləri ilə yazılmış mətnlərin sayı 250-ni keçmişdir.

Orxon və Göytürk əlifbası 38 hərfdən ibarət olub, dördü səslə, qalanı isə səssizdir. Orxon dilində 8 səslə fonem vardır. Hər səslə hərflə incə və qalın olmaq üzrə, iki səslə fonem göstərir. Müəlliflər bu əlifbanı türk mənşəli qəbul etmişlər. Bunların fikrinə görə bu əlifba türk damğalarına (möhür) görə yaradılmışdır. Sonra bezi hərflərin əşyalara bənzərliyi (ev, ox, yay, süngü, çadır) bu hərflərin türk əsilli olduğunu sübut edir. Orxon türk dilində h, x, j, v, c hərfləri yoxdur.

Gül Tegin abidəsi

Bu abidə qardaşı Bilge xaqan tərəfindən Gül Tekinin məzarı üzərində tikilmişdir. Yazı Yulluk Tekin tərəfindən yazılmış, lakin kitabə Bilge xaqanıdır:

